

FTAMP/ SRSTI/ ГРНТИ 21.15.47

<https://orcid.org/0000-0003-3910-8222>

e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-4721-2993>

e-mail: saparbek.zh14@mail.ru

ИСТИХСАН – ИСЛАМТАНУ ЗЕРТТЕУ ӘДІСІ

Жұмағали Сапарбек Қайратұлы
Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті
университеті,
Алматы қ, Қазақстан

Мухитдинов Рашид Сражович
Филология ғылымдарының кандидаты,
Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті
университеті, Алматы қ, Қазақстан

الاستحسان باعتباره مصدر من مصادر الدراسات الإسلامية

جمعة علي ساباريك
الجامعة المصرية للثقافة الإسلامية نور مبارك
ألماتي، كازاخستان

رشيد محي الدينوف
دكتور في علوم الفيلولوجية والعلوم الإسلامية
الجامعة المصرية للثقافة الإسلامية نور مبارك
ألماتي، كازاخستان

ISTIHSAN – METHOD OF PRINCIPES ISLAMIC STUDIES

Zhumagali Saparbek Kairatuly
Egyptian University of Islamic culture
Nur-Mubarak
Almaty, Kazakhstan

Mukhitdinov Rashid Srajovich
Candidate of Philological Sciences
Egyptian University of Islamic culture
Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

ИСТИХСАН – МЕТОД ИЗУЧЕНИЯ ИСЛАМОВЕДЕНИЯ

Жұмағали Сапарбек Қайратұлы
Магистрант,
Египетский университет исламской
культуры
Нур-Мубарака,
Алматы, Казахстан

Мухитдинов Рашид Сражович
Кандидат филологических наук,
Египетский университет исламской
культуры
Нур-Мубарака,
Алматы, Казахстан

Аңдатпа. Истихсан – ислам құқығындағы ғибадат, муғамалат (сауда-саттық), отбасы және қоғамдық мәселелер сияқты фикһтың басқа да тақырыптарында кең қолданылатын шариғи дәлел. Қоғамның алға жылжуы және ғылым мен техниканың

дамуына байланысты туындаған жаңа мәселелердің түйінін шешу құралы, әдісі. Ол усул әл-фиqh ғылымының зерттеу нысанына, қатыстыратын тақырыбына жатады. Сонымен қатар шариғат мақсаттарын іске асыруда Құран мен сүннетке негізделі отырып истихсан әдісінің атқаратын рөлі өте жоғары. Истихсанның тәжірибелік қолданысы түсінікті болуы үшін күніміздегі жаңа мәселелерден мысалдар келтірілді.

Мақалада истихсанды діни үкім шығаруда басшылыққа алу мәселесіне қатысты ғалымдардың, мәзһаб имамдарының пікірлеріне талдау жасалды. Олардың арасында пікір алшақтығы орын алған тұстары анықталып, дәлелдері мен ғылыми уәждері сараланды. Көптеген ғұламаның истихсан дәлеліне берген анықтамаларын салыстыру, олардың берген анықтамаларындағы ортақ ойды тауып, истихсанның усул әл-фиqh іліміндегі дәлелдік қуатын анықтау мақаланың бір мақсаты болды. Мақалада әртүрлі мәзһаб ғұламаларының истихсанға қатысты терминдік анықтамалары жинақталған. Сонымен қатар белгілі бір терминдік анықтама имам Әбу Ханифаға тиесілі емес екендігін зерттеу барысында анықталды. Зерттеу нәтижесінде мәзһабтардың истихсан дәлеліне берілген анықтамалар мен түсініктемелерді талдау арқылы, мәзһаб арасындағы келіспеушіліктердің тілдік тұрғыда ғана орын алғандығы тұжырымдалды. Нәтижесінде ғалымдардың истихсан дәлелі шеңберінде болған келіспеушілік жоқ екендігі және истихсан әдісімен барлық мәзһаб ғалымдарының фиqhи практикалық мәселелерді шешуде қолданғандығы анықталды.

Түйін сөздер: Құран, сүннет, мәзһаб, истихсан, шариғи, дәлел, мухтаһид, үкім.

المخلص: الاستحسان هو دليل شرعي يستخدم أداة وطريقة على نطاق واسع في الشريعة الإسلامية في العبادات والمعاملات والأحوال الشخصية وغيرها من الأبواب الفقهية وحل المشكلات الجديدة الناشئة فيما يتعلق بتنمية المجتمع وتطور العلوم والتكنولوجيا. ويدخل موضوع الاستحسان في علم أصول الفقه. وفي الوقت نفسه فإن دور الاستحسان المبني على الكتاب والسنة مهم جداً في تحقيق مقاصد الشريعة. يتم تقديم أمثلة من المشاكل الحديثة لفهم المعنى العملي للاستحسان.

وندرس في المقالة آراء الأئمة والعلماء في مسألة الاستحسان باعتباره مرشداً في إصدار الأحكام الدينية. ويتم تحديد الخلافات بينهم، والتمييز بين حججهم ومبرراتهم العلمية. وكان من أهداف المقالة مقارنة التعريفات العديدة للاستحسان، وإيجاد نقاط الاتصال بين تعريفاتهم، وكذلك تحديد قيمة الاستحسان في أصول الفقه. وتلخص المقالة تعريفات المصطلحات المتعلقة بالاستحسان عند العلماء من مختلف المذاهب. وفي نتيجة الدراسة، وبعد تحليل التعريفات والشروحات المقدمة لإثبات الاستحسان توصلت إلى أن الخلاف بين الطوائف لم يقع إلا على المستوى اللغوي أو اللفظي. وبناء على ذلك ثبت أنه لا يوجد خلاف بين العلماء في إطار جدلية الاستحسان، وأن طريقة الاستحسان يستخدمها العلماء من جميع المذاهب في حل المسائل الفقهية والعملية.

الكلمات المفتاحية: القرآن، السنة، المذهب، الاستحسان، الشريعة، الأدلة، المجتهد، الحكم.

Abstract. Istihsan is a proof of Shariah widely used in Islamic law in matters of worship, muhamalat (trade), family and other matters of fiqh. A tool, a method for solving new problems arising in connection with the development of society and the development of science and technology. It refers to the object of study, the complex subject of the science of usul al-fiqh. At the same time, the role of istihsan, based on the Koran and Sunnah, is very important in realizing the goals of Sharia. To understand the practical meaning of istihsan, examples from modern problems are given.

The article analyzes the opinions of scholars and religious imams on the issue of istihsan as a guide in making religious judgments. The disagreements between them are identified, their arguments and scientific justifications are differentiated. One of the goals of the article was to compare the definitions given by many scholars with the evidence of istikhsan, to find points

of contact between their definitions, and also to determine the evidentiary value of istikhshan in usul al-fiqh. The article summarizes the definitions of terms related to istikhshan by scholars of different sects. In addition, the study found that the definition of a certain term does not belong to Imam Abu Hanifa. As a result of the study, having analyzed the definitions and explanations given to prove the istikhshan of the sects, it was concluded that disagreements between the sects took place only at the linguistic level. As a result, it was established that there was no disagreement among scholars within the framework of the argumentation of istihsan, and that the method of istihsan was used by scholars of all sects in solving fiqh and practical problems.

Keywords: Koran, Sunnah, madhhab, istikhshan, Sharia, evidence, mujtahid, verdict.

Аннотация. Истиксан – это доказательство шариата, широко используемое в исламском праве в вопросах богослужения, мухамалата (торговли), семьи и других вопросах фикха. Он - инструмент, метод решения новых задач, возникающих в связи с развитием общества и развитием науки и техники, который относится к объекту исследования, сложному предмету науки усуль аль-фикх. При этом роль истихсана, основанного на Коране и Сунне, важна в реализации целей шариата. Чтобы понять практический смысл истихсана, приводятся примеры из современных вопросов.

В статье анализируются мнения ученых и религиозных имамов по вопросу истихсана как руководства при вынесении религиозных суждений. Определены разногласия между ними, дифференцированы их аргументы и научные обоснования. Одной из целей статьи было сравнить определения, данные многими учёными, с доказательствами истихсана, найти точки соприкосновения их определений, а также определить доказательную силу истихсана в усул аль-фикхе. В статье обобщены определения терминов, связанных с истихсаном, учеными разных сект. Кроме того, в ходе исследования было установлено, что определение определенного термина не принадлежит Иمامу Абу Ханифе. В результате исследования, проанализировав определения и пояснения, данные в доказательство истихсана сект, был сделан вывод, что разногласия между сектами имели место только на языковом уровне. В результате было установлено, что среди ученых не было разногласий в рамках аргументации истихсана, и что метод истихсана использовался учеными всех сект при решении фикха и практических проблем.

Ключевые слова: Коран, Сунна, мазхаб, истихсан, шариат, доказательства, муджтахид, приговор.

КІРІСПЕ

Исламтану ғылымының өзге ғылымдар секілді өзіне тән зерттеу әдіс-тәсілдері бар. Исламтанулық зерттеулердің басты тірегі Құран кәрім мен Мұхаммед пайғамбардың хадистері болғандықтан, ғалымдар бұл екеуіне мәтін ретінде қараған және діни үкімдерді шығаруда осы екеуіне негізделген өзге де діни үкімдердің дәлелдерін шығарған. Сондай дәлелдердің бірі – истихсан.

Тақырыпты талдауды дәйектеу

Діни үкімдерді Құран мен сүннеттен және осы екеуінен бастау алатын басқа да дәлелдерді зерттейтін исламтану ғылымының бір саласы – усул әл-фикһ. Діни үкімдерге негіз болатын шарғи дәлелдерге қатысты ғалымдардың ұстанымдары екі түрлі. Бір топ дәлелді ғалымдардың барлығы бір ауыздан дәлел ретінде қабылдап, оларды діни үкім шығаруда басшылыққа алатын болса, екінші бір

дәлелдерді ғалымдардың барлығы бірдей дәлел ретінде қабылдай бермейді. Алғашқы топқа Құран, сүннет, ижмағ және қияс жататын болса, истихсан, масалих мурсала, әдет-ғұрып, сахабаның сөзі, истисхаб, сәдду әз-зариға, шарғ мән қабләнә (бізге дейінгілердің шарифаты) секілді дәлел көздерін ғалымдардың барлығы бірдей діни үкім шығаруда басшылыққа ала бермейді. Бұл мақалада осы ғалымдардың барлығы бірдей негізге ала бермейтін дәлелдердің бірі – истихсан туралы зерттеу жүргізіледі.

Ұсынылып отырған мақаланың **мақсаты** усул әл-фиқһ ғылымындағы шарғи дәлел истихсанды исламтанулық талдау, ғалымдардың көзқарастарын салыстыру арқылы ғылыми зерттеу әдістерінің бірі ретінде таныстыру.

Осы мақсатқа жету жолында келесі **міндеттерді** шешуді жөн көрдік: истихсан сөзінің этимологиясын ашу, истихсан ұғымының діни анықтамасын талдау, ғалымдардың дәлелдерін келтіру, истихсан арқылы бекітілген үкімдерді мысалға келтіру арқылы оның зерттеу әдіс екендігін дәлелдеу.

Зерттеу нысаны: усул әл-фиқһ ғылымындағы истихсан дәлелі.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Бұл мақалада истихсан сөзінің мәнін ашу мақсатында этимологиялық зерттеу жүргізілді. Ол үшін араб тіліндегі тарихи және түсіндірме сөздіктерге жүгініп, диахронды және синхронды әдістерді қолдану арқылы истихсан сөзінің мәні ашылды. Анықтамалардың айырмашылығын көрсету үшін салыстырмалы әдіс қолданылды. Ғалымдардың пікірлерін талдауда сипаттау, жинақтау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері және талқылама

«Истихсан» (استحسان) сөзі – араб тілінде حسن «хасан» деген түбірден استعمل уазнында жасалған туынды сөз. Ол жақсы деп санау, жақсы деп табу, мақұлдау; орынды деп санау, лайықты деп табу деген мағыналарды береді (Палтөре, Ы., Жүсіпбеков, Ж. 2016: 163). Истихсанның лексикалық мағынасы мен терминдік мағынасының арасында ұқсастық, жақындық бар.

Истихсанды алғашқылардың бірі болып имам Әбу Ханифа ғылыми айналымға енгізген. Сонымен қатар басқа мәзһабтың кейбір ғалымдары да истихсанды дәлел ретінде қабылдаған. Алайда ханафи мәзһабында фиқһ мәселелерді шешеуде истихсан кең қолданыста болған. Ханафи ғалымдары истихсанды ғибадат, муғамалат (сауда-саттық қатынастары) сияқты салаларда жиі қолданғанын көре аламыз.

Мұсылмандардың пікірінше, ислам шарифаты ақыр заманға дейін жалғасатын, күллі адамзатты және туындайтын мәселелерді қамтиды. Сондықтан бұл шарифаттың зерттеу әдіс-тәсілдері заманмен бірге пайда болып отыратын мәселелерді зерттейтін ғылыми әдістермен қамтамасыз етілуі тиіс. Солардың ішінде заман ағысымен пайда болған жаңа технологиялар, сауда-саттық түрлері, жаңа ахуалдар тағы басқа алуан түрлі туындаған мәселелер бар. Мысалы, картамен төлем жасау, аударымдар, биткойн, криптовалюта, құнды қағаз сияқты сауданың жаңа түрлері. Алайда орта ғасырларда болмаған бұл мәселелердің үкімі классикалық исламның құқықтық нормативтерінде тура жауабы жоқ. Осы орайда олардың үкімін тауып, дұрыс-бұрыстығын анықтау негізгі (Құран мен сүннет) және тармақты (Құран мен сүннеттен бастау алатын) дәлелдерге жүгіну арқылы іске

асады. Истихсан – осы туындаған жаңа мәселелердің түйінін шешетін таптырмас әдістердің, дәлелдердің бірі. Фикһ ғалымдары діни тақырыпты зерттеуде, қарастырылып отырған мәселені шешуде Құран, сүннет, ижмағта табыл-маған жағдайда қияспен үкім жасау әдісін қолданады. Бірақ қиястан қуаттырақ дәлел табылған жағдайда және қияс бойынша үкім ету қиындық тудырғанда қиясты тәрк етіп истихсанмен үкім етіледі. Өйткені ислам шариғатының басты ұстанымының бірі – адамға жеңілдік жасау. Сол себепті шариғи мақсаттарды іске асыру абзал.

Негізгі бөлім

Қазақстан мұсылмандарының шариғат нормаларында ұстанатын мектеп – ханафи мәзһабы. Ханафи мәзһабының мол мұрасын зерттеудің арқасында біз шариғаттың негізгі мақсаттарын дұрыс түсінуге және оны дұрыс атқаруға мүмкіндік алып отырмыз. Бұл мақсаттарға жетуде әрбір ғалым қандай да бір дәлелдерге сүйену арқылы іске асырған. Осы тұста мужтаһид мустақил (дәлелге негізделіп үкім мен қағида орнатудағы дербес ғалым) дәрежесіне жеткен Әбу Ханифа және ханафи ғалымдары құқықтық мәселерді қарастыру барысында истихсан әдістемесін қолданған. Истихсанға Құраннан және сүннеттен, сахабалардың ісі мен сөзінен жалпы негіз табуға болады. Мысалы:

Алла Тағала: «Олар – сөзге құлақ асатын һәм (өздеріне айтылған) сөздің ең жақсысын ғана жадына түйіп, соны ғана басшылыққа алатындар» (Зумәр, 18). Тағы басқа бір аятында: «Раббыларыңнан өздеріңе түскеннің ең жақсысын басшылыққа (яғни Құран Кәрім) алындар» (Зумәр, 55), – деп айтқан. Яғни бұл аяттарда ой жүгірту арқылы жақсы деп түй-

генді негізге алу туралы айтылуда.

Абдулла ибн Масғудтан жеткен хадисте Пайғамбарымыз (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын): «Мұсылмандар жақсы деп есептеген нәрсе Алланың алдында жақсы, мұсылмандар жаман деп көрген нәрсе Алланың алдында жаман», – деген (ibn Hanbal, 1993: 84).

Усул әл-фикһ ғалымдары истихсанға: «Жасырын қияс (қияс хафи) дәлеліне сүйенуімен анық қиястан (қияс жали) басым болуы» немесе «Жалпы негізден яки жалпы қағидадан белгілі бір мәселенің дәлелі болуымен ерекшеленуі», – деп бірнеше анықтама берген (al-Zuhaili, 1982: 21). Яғни жасырын қияс деген – истихсан, ал анық қияс – қияс тәсілі. Сағдуддин әт-Тафтазани: «Ол қияс жәлимен (анық қияс) салғастыра қолданылады және қиястан күшті болған кезде истихсанмен амал етіледі. Ол әсармен не ижмағпен яки зәрулікпен немесе қияс хафимен (жасырын қияс) іске асады», – деп анықтап берген (at-Taftazani, 2009: 172).

Егер белгілі бір мәселеде қияспен алынатын үкімінің белігілі бір жағдайда қуаты әлсіз болса онда жасырын қиястың үкімі қиястан басым түсіп үкім сонымен бекітіледі. Мұнда оның негізі истихсан (жасырын қияс) дәлелі шариғат мақсаттарына (мақасид аш-шариға) сай болғандықтан да басымдық соған беріледі.

Ибн әл-Араби әл-Мәлики истихсанға: «Дәлелдің талап етіп тұрғанын кейбір талаптарындағы оған қарсы келетін нәрсе болғандықтан, ерекшелік және рұқсат жолымен тастау», – деген анықтама берген. Одан кейін оны: ғұрып үшін дәлелді тастау; маслаха үшін дәлелді тастау; ижмағ үшін дәлелді тастау, жаратылысқа кендік, жеңілдік үшін мардымсыз жағдайда дәлелді тастау секілді түрлерге бөлген (al-Shatibi, 2002: 207-208).

Жоғарыда айтылған анықтамадан истихсанның оймен шарифат бекіту емес екені, әуейілікпен айтылған сөз де емес екені көрінеді. Өйткені истихсан – дәлелдің талап етіп тұрғанын истисна (ерекшелік) және жеңілдік үшін кейбір талаптарындағы оған қарсы келетін нәрсе болғандықтан тастау. Олай болса, белгілі бір дәлелді тәрк ету әуейілік үшін емес, кейде оған қарсы келетін одан күштірек дәлел үшін болады. Бұл дәлел ижмағ яки ғұрып не маслаха мурсала немесе шарифат настары (Құран мен сүннет) оның кесімділігіне куә болған ауыртпалықты кетіру қағидасы болуы мүмкін.

Егер ғамды (жалпылықты) білдіретін настан (Құран мен сүннеттен) не қиястан алынған дәлелге жоғарыдағы аталған дәлелдердің бірі қайшы келетін болса, ол ғам келген дәлелді тахсис (жалқы) етеді де, онымен қияс жасау тасталады. Бұл бір-біріне қарама-қайшы дәлелдердің арасында таржих жасау әдісі, яғни таңдау жасау қағидасын іс жүзінде қолдану болып саналады.

Осы екі анықтамадан истихсанның настардан (Құран мен сүннет) артық не олардан тыс нәрсе емес екенін көреміз. Керісінше, ол настардың қияс, маслаха, ауыртпалық пен машақатты жеңілдету қағидасы, белгілі бір маслаханы көздеген ғұрып, осылардың біріне сүйенген ижмақтың негізіндегі түсінігімен дәлел келтіру болып саналады.

Осыдан мужтаһид имамдардың ешқайсысы ижтиһадтың бұл түрін, оған бұл атауды бермесе де, оны теріске шығармайтыны анықталады.

Алғаш рет истихсан сөзін имам Әбу Ханифа тілге тиек еткендігіне қатысты деректер келген. Көп жерде Әбу Ханифа истихсанды қияс сөзімен бірге қолданды. Мысалы: «Қияс осыны білдіреді, бірақ истихсанмен осылай» немесе басқа

сөзінде: «Бұл мәселені біз қияс үкіміне қайшы болған истихсанмен үкім етеміз» (al-Sulaihimi, 2004: 9), – деп айтқан.

Әбу Ханифа мен оның шәкірттері қияс пен истихсанның нақты қағидаларын айқындап қоймаған. Алайда кейбір еңбектерінің тақырыбында истихсанның жалпы болмысының ишараттарын тілге тиек еткенін аңғарамыз. Бұған негізделе отыра имам Шафиғи мен Ибн Хазм Абу Ханифаның истихсанды ашық баян етпегеніне байланысты оны теріске шығарған (ash-Shafi, 2006: 503).

Имам Шафиғиден кейін усул ілімінің негізі салынған уақытта, сол дәуірде ханафи ғалымдары мен басқа да ғалымдардың басым бөлігі истихсан дәлелінің анықтамасы мен шарттарына сай амал еткеніне қарамастан, ханафи ғалымдары шафиғилердің истихсан дәлеліне бағытталған сынды байқады. Осы жерде Имам Әбу Ханифа айтқан истихсан сөзінің бірнеше мағынасы бар.

Біріншісі: «Мужтаһидтің ақылында пайда болған (инқадаһа), алайда тілмен айтып жеткізу немесе түсіндіріп жеткізу қиын болған дәлел».

Бұл анықтаманы қабыл ету мен тәрк етуге қатысты ғалымдардың арасында өзара келіспеушілік орын алған. Оның себебі «пайда болған», яғни (инқадаһа) сөзінің төңірегінде. Әл-Ғазали, Ибн Қудама және әл-Байдауи секілді ғалымдар жоғарыда берілген анықтамадағы инқидаһ сөзін «күмән, жалған ой» деп түсіндірілуі себепті оны тәрк етсе, әл-Әмиди (al-Amidi, 1984: 211) мен Ибн Хажб (abi Bakr al-Asfahani, 1986: 220) инқидаһ сөзін «анық болды, айқындалды» деп түсіндіре келе, оны дәлел тұрғысынан қабыл еткен.

Олай болса, жоғарыда келтірілген әл-Әмиди мен Ибн Хажбтың сөздеріне сүйене келе истихсан «Мужтаһид ғалымның ойланып толғанудан кейін ғалымның

оны түсіндіріп жеткізе алмауына қарамастан, ақылында мағынасы анықталып оған қоса нақты дұрыстығы бекітілген шариғи үкімге дәлел». Бұл анықтамаға сай истихсанның мағынасы қабылданып, дәлел деп табылады.

Екіншісі Әбу Ханифаның истихсанға берген анықтамасы – ол «мужтаһид ғалым ақылында дұрыс деп шешкен дәлел» (al-Gazali, 1994: 274). Алайда бұл анықтама қайтарылған және Әбу Ханифаға телінуі дұрыс емес деп айтқан. Әл-Ғазали: «Ислам үмбеті шариғи дәлелдерге сүйенбей, тек құғақ ақылға сүйенген ақылды теріс екендігіне бірауыздан келіскен», – деп айтқан (al-Gazali, 1994: 275).

Әбу әл-Хасан әл-Кархидің пікірінше, истихсан дегеніміз – бір үкімді одан басым болған үкімге сүйене отырып біріншісін тастау. Егер екінші үкім назарды талап ететіндей дәлел-дәйектілігі болмаса онда әуелгі үкім бекітілген болар еді.

Әбу Бәкір ал-Жассас: «Қиясты тастау арқылы одан әуелгі болған дәлелге сүйену», – деген (al-Jassas, 1999).

Әбу Зайд әд-Дабуси: «Қиясты тастап, адамдардың жағдайына сай келген дәлелге сүйену», – деген (al-Basri, 1983: 145).

Ислам шариғаты үкім шығару кезінде белгілі шариғи дәлелдерге негізделген. Ғалымдардың үкім шығару барысында дәлел болуы тарапынан бірауыздан келісім бар дәлелдер; Құран, сүннет, ижмағ, қияс болса, бірауыздан келіспеген, яғни өзара дәлелділігіне қатысты таласы бар дәлелдер; истихсан, истисхаб, маслаха мурсала, садду аз-зарайғ, ғұрып секілді т.б. дәлелдерге сүйенген. Дінде Құран және сүннет мәтіндік дәлелге жатса, ал ижмағ, қияс, истихсан және т.б. қисынды ақылға сүйене отырып, өздерінің дәлелдік күшін көрсетеді. Яғни ижмағ Құран және сүннетке үкімі табылмаған бір

мәселенің үкіміне сол ғасырдағы ғұламалардың бір ауыздан келісуі, қияс – үкімі жоқ мәселені үкімі бар мәселемен салыстыра отырып үкім шығару әдісі, истихсан қажеттілік немесе зәрулік жағдайда шариғаттағы жалпы қағидадан шеттеп, жасырын дәлел негізінде үкім шығару. Бұлардың барлығы наста дәлелі болмаған мәселеде ақылды қолдану яки настың мәніне үңілу арқылы жүзеге асады (Кеңшілік, Кайрбеков, Окан, 2020).

Жумһур (көпшілік) ғалымдар арасында истихсан – шариғи күші бар дәлел. Кейде истихсанды қияс хафи деп те атайды. Алайда истихсанның мағынасы қияс хафиден кеңірек. «Барлық қияс хафи – истихсан, бірақ истихсан қияс хафи емес. Өйткені истихсанды қияс хафиден де басқа жерлерде қолданылады» (at-Taftazani, 2009: 182-183).

Истихсан қияс не настың (аят не хадис) жалпы мағынасы саналатын шариғи дәлелдің қарсы тарапындағы шариғи дәлелмен амал етуге қайтатын болса, онда ол фақиһта дауласуға болмайтын шариғи дәлел саналады. Себебі дәлелдер өзара қарама-қайшы болып қалған жағдайда, осы қарама-қайшылықты кетіріп, оларды келістіру міндеттілігі, имамдар арасында пікір қайшылығын тудырмайды. Ол тахсис (жекелеу) және тақид (шектеу) арқылы іске асады. Өйткені шариғат дәлелдері бір-бірін тақид жасайды (шектейді) және бірін-бірі тахсис етеді (жалқылайды).

Егер истихсанның дәлелі ижмағ болса, ол (яғни ижмағ) ғамның (жалпының) мухассисі (жалқылаушысы) немесе қиястан ерекшелеп алушысы болады. Ал егер истихсанның дәлелі маслаха мурсала болса (оған рафғ әл-хараж бен ғұрып та жатады), ғамның (жалпының) мухассисі (жалқылау-шысы) немесе қиястан ерекшелеп алушысы осы маслаханың бас-

шылыққа алатын дәлелдері болады. Яғни өзі секілдіге куә болуында саналатын настар (аяттар мен хадистер). Жоғарыда маслаханың бірнеше нас (аяттар мен хадистердің) пен дәлелдер жиынтығының мағынасын дәлелге келтіру екендігі айтылған.

Имам Шафиғи «әр-Рисала» атты еңбегінде истихсанды теріске шығарған және оны оймен шариғат бекіту және әуейілікпен сөз айту деп есептеген. Алайда «әл-Умм» мен «әр-Рисала» кітаптарында жазғанда-рының жиынтығында және одан кейінгі шафиғи усулилерінің шархтарында оның (Шафиғидің) истихсанды «дәлелсіз айтыл-ған сөз» деген мағынада қолданғанын түсінеміз.

Кімде-кім ойдан қандай-да бір үкімді дұрыс деп пайымдау арқылы және оны қуаттайтын ешбір дәлелсіз заңдастыруды қаласа, ондай дәлел шариғат тарапынан тасталады. Осы тұста истихсан, ғұламалар арасында талас-тартыс алаңы емес. Бірақ дәлелге негізделген истихсанмен үкім бекіту шариғи тараптан дұрыс. Мысалы, ғалымдарымыз бір адам моншаға кіріп қалағанынша су, жарық, құрал-жабдық-тарды қолдануы қияс бойынша болмайды. Өйткені бірінші тараптан берілген сомасы белгілі болса, екінші тараптан қолданылып жатқан заттары белгісіз, олай болса бір тараптан алатын немесе беретін заты белгісіздік болса онда ол қарым-қатынас түрі рұқсат емес. Алайда ғалымдар мұндай келісім түрін истихсан әдісі бойынша рұқсат берген. Осы тұста Шафиғидің өзінің кейбір фикһи мәселелерінде истихсанға жүгінгенін мына сөздерінен аңғарамыз: «Ажырасу кезінде ажырасушы әйелге отыз дирһам берілу керектігін истихсан (дұрыс деп) көрдім», – деген сөзі, Аллаһ тағаланың: «Күйеу-ле-рімен ажырасқан әйелдерге де тиісті (яғни үш етеккір, иддат мерзімінде не-

гізгі қажеттіліктерін өтеуге жететіндей) мөлшерде берілетін нәпақа бар» сөзінде әйелдің тиісті мөлшері қанша екені Құранда, сүннетте, ижмағта және қияста да жоқ (at-Taftazani, 2009: 183). Осылайша, имам Шафиғи истихсан дәлелімен үкім шығарғанын аңғарамыз.

Жоғарыда ханафилер мен мәликилерден келтіргеніміздей, истихсанның шариғи дәлелдермен амал ету екендігі анық көрініп тұр, ондаймен Шафиғи де амал етеді, Құран мен сүннеттің ғам (жалпы) келгенін тахсис жасайды (жалқылайды). Имам Шафиғиге имам Әбу Ханифа мен Мәликтегі истихсан түсінігі дұрыс нақыл етілмеуі мүмкін.

Жоғарыда келтірілген ғұламалардың берген анықтамалары мен түсіндірме-лерінен истихсан дәлелінің шариғи дәлел-дік күші бар дәлел екенін аңғара аламыз. Имам Шафиғи меңзеген истихсан – әуейілікпен, ойдан шығарылған және ешбір дәлелге негізделмеген сөз деп түсіндірсе, Әбу Ханифаның истихсан тәсіліне берген түсініктемесінде оның дәлелге сүйенген, қуаттылығы бар дәлел деп айқындаған. Сонымен қатар имам Әбу Ханифаның үкім шығаруда фикһи практикада ешқашан ойдан тоқып, еш дәлелге сүйенбей үкім шығармағаны, ал әрбір берген үкімі – дәлелге сүйенген, ақылға үйлесімді үкім. Бұдан Шафиғи мен Әбу Ханифа истихсан тәсілін, белгілі бір дәлелге сүйенсе қуатты дәлел деп қабылдаған.

Истихсанның түрлері:

1. Наспен (Құран, сүннет) истихсан жасау

Белігілі бір насқа негізделе отырып жалпы қағидағы үкімнен тыс үкімге жүгіну. Мысалы, ораза кезінде бір нәрсені ұмытып кетіп, ішіп не жеп қойған адамның оразасының дұрыс саналуы. Оған Алла елшісінің (Алланың игілігі мен

сәлемі болсын): «Кімде-кім ораза кезінде ұмытып жеп не ішіп қойса, расында, оны Алла тамақтандырды және сусындандырды», – деген хадисі дәлел (al-Buhari, 2020: 579). Қағида мағынасындағы қияс ішке барған әр нәрсемен оразаның бұзылуын міндеттейді. Бірақ Әбу Ханифа ұмытып кетіп, дәм татып қойған адам туралы: «Адамдардың сөзі болмағанда ол қазасын өтейді дер едім», – деген (al-Sarahsi, 1989: 65). Ол бұл сөзі арқылы «Оразанды толықтыр. Расында, сені Аллаһ тамақтандырды және сусындандырды» деген хадисті меңзеп отыр. Екінші бір риуаятта: «Риуаят болмағанда қияспен айтар едім», – деп келген (ibn Mansur, 2005: 339-440).

Бұл – шариғат настарынан истинбат арқылы алынған ғам (жалпы) қағидалары немесе усулдарға қайшы келген настарға (аяттар мен хадистер) қатысты нәрсе. Егер нас (аят не хадис) оларға (ғам (жалпы) қағидалары немесе усулдарға) қайшы келетін болса, ханафилер қосымша насты (жузи нас) алуды «истихсан» деп атайды.

Іс жүзінде барлық имам усул мен қағидаларға қайшы келген қосымша наспен (жекелеген аят не хадис) амал етеді. Алайда олар оны «истихсан» деп атамайды (ash-Shafi, 2006: 549). Тек «бұл нас қағидаға қайшы» немесе «онда ұстанатын қиясқа қайшы, бірақ оған қияс жасалмайды» деген сөзбен шектеледі.

2. Ижмағпен истихсан жасау

Ижмағпен истихсан – мужтаһидтің белгілі бір мәселеде негізгі қағидаға қарсы үкім беру немесе бір халықтың арасында кең қолданысқа енген және адамдардың оған деген қажеттілігіне қарай ғалымдардың сол әдеттенген істі теріске шығармай, үндемеуі негізінде рұқсат беруі. Мысалы: ғұламалардың истиснағ сауда-саттық түріне рұқсат берулері. Истиснағ – адам (тапсырыс беруші)

мен зауыт немесе фабрика арасындағы бір тауарды өндіруге, алдын ала төлем жасау арқылы жүзеге асатын келісім-шарт. Қияс дәлелі бойынша жоқ затқа келісім шарт жасалмайды. Яғни тапсырыс беруші төлем жасалғаннан кейін затты қолға алуы қажет. Бірақ зауыт тауарды әлі жасап шыққан жоқ. Осы жағдайда тауарды өндіруші (зауыт) тапсырыс берушінің нақты тауарды алатындығына сенімді болуы үшін одан алдын ала төлем алады. Бұл жағдайда шариғатағы негізгі қағидаға сүйене отырып истиснағ саудасына тыйым салынса, шариғат мақсаттарына сай, яғни адамдардың күн көрісі қиындап кетуіне алдын алып және көпшіліктің осы сауда түріне әдеттенгені себепті ижмағпен истихсан жасау арқылы рұқсат етілген. Міне, бұл жерде қияс дәлелімен амал етілмей, ижмағпен, истихсанымен амал жасалып жатыр.

Әбу Ханифа бұл жайында: «Истиснағ саудасы қиясқа қайшы болса да, истихсан жасау арқылы рұқсат берілді», – деген. Яғни қиясқа қайшы дегенде саудадағы сұраныс пен ұсыныстың бір мезгілде сәйкес келмейтінін меңзеген еді. Ал истихсан бойынша рұқсат етілді дегенде жалпы қағидадан бас тартып, ғұламалардың ижмағына сүйенгені (Әділбаев, Әділбаева, 2014: 200-201).

3. Ғұрыппен истихсан жасау

Ғұрыппен истихсан – негізгі қиясқа жүгінбей, одан қуатты болған жергілікті орныққан дағдыларының себеп болуы немесе қиясқа не жалпы ережеге қайшы болған, жергілікті адамдардың бір іске дағдылануы. Мысалы, күніміздегі баршаға ортақ болған моншаларды пайдалану қияс дәлелі бойынша тыйым салынған. Өйткені төленетін ақша белгілі бола тұра, моншаға төлеп кірген адамның қолданатын су, жарық және болу уақыты белгісіз. Қияс бойынша екі жақ тараптың

алуы мен беруі белгілі болуы шарт. Алайда адамдардың бұл қарым-қатынас түріне әдеттенгені, моншаға адамның қажеттілігі және мұндай қарым-қатынас түрі дауға ұласпайтыны нақты болған себепті рұқсат етілген.

4. Зәрулікпен истихсан жасау

Зәрулікпен истихсан жасау – жалпы қағиданы немесе қиясты тәрк ету арқылы, зәру қажеттіліктің болуына байланысты истихсанмен амал ету немесе жалпы қағидадан тыс болған зәру қажеттілік негізінде жүзеге асыру. Мысалы: жалпы ереже бойынша көлемі жағынан үлкен құдық немесе хауызға түскен нәжіс (ластық) қияс бойынша толық немесе көп бөлігі шығарылса да, нәжіс су болып қала береді. Бірақ машақатты кетіру, жараты-лысқа кеңшілік жасау мақсатында және адамдарға зәру түрде оған деген қажет-тілігінің болуы себепті белгілі бір мөлшерде шығарылғаннан кейін су тазарады деген үкім беріліп, суды қолдануға рафғ әл-хараж (ауыртпалықты кетіру) қағидасы бойынша рұқсат етіледі.

Ал құдықтың тазаланбауы адамдарды қатты машақатқа қалдырады, құлшылық-тары мен тіршіліктерінде осы суды қолданудағы аса зәрулікке кедергісін келтіреді. Сондықтан ханафилер құдық белгілі мөлшердегі шелекті құюмен тазаланады деп шешкен. Олар: «Бұл пәтуаның сәнады қияс емес, истихсан», – деген (al-Sarahsi, 1989: 90).

5. Хафи (жасырын) қияспен истихсан жасау

Ол екі қиястың қарама-қайшы келіп қалғанында кездеседі. Бұл жағдайда таңдау қиясқа негіз болған илланың әсер ету күштілігіне қарай жасалады. Егер фақиһтардың алдында екі асылдың (негіздің) біріне қайтаруға болатын бір мәселе тұрса, әсер етуші илласымен ол мәселеде сай келетін асылға негізделген қиясты таңдайды.

Ғалымдар оған жыртқыш құстардың қалдық суын (су'р) мысал ретінде келтірген. Ол жыртқыш құстарды еті жеуге жарамсыз болғандығы үшін жыртқыш аңдар қияс жасау арқылы болады. Мұндағы қияс айқын. Бірақ фақиһ мәселеге терең қарайтын болса, еттің нәжіс болуы, желінбейтіндігі нәжістің өзіне ғана әсер етуші сипат емес, оған қосылатын басқа да нәрсе үшін екенін байқайды. Ол – нәжіс етпен байланысты сілекейдің суға түсуі. Міне, әсер етуші сипат – осы. Жыртқыш аңдардың еті ғана емес, нәжіс етпен байланысты сілекейдің сумен араласуы да – нәжіс. Бұл илла жыртқыш құстарда болмайды. Олар нәжіс болғанымен, олардың нәжістігі сумен араласпайды. Себебі олар ауыздарымен емес, сілекейі жоқ тұмсықтарымен су ішеді. Оған қияс жасауға келмейтіндіктен, біз оны халал асылына (негізіне) қайтарамыз.

6. Маслахамен истихсан жасау.

Маслахамен истихсан – жалпы қағидадан ерекшеленіп шыққан шариғи мүдде сүйене отыра амал ету. Мысалы: Бану Һашим (Һашим әулеті) зекет беру қияс дәлелі бойынша тыйылған. Оған Мұхаммед пайғамбарымыздың (Алланың игілігі мен сәлемі болсын) өзі тыйым салғаны хадистермен жеткен. Алайда оларға деген қамқорлық негізінде және олардың азайып, жоғалып кетуінен сақтану мақсатында Әбу Ханифа Һашим әулетіне зекет беруді рұқсат ектен. Бұл жерде жалпы қағидадан бас тартып, маслахамен истихсан іске асады.

Негізгі қағида бойынша, ұста немесе шеберге жасауға әкелінген заттардың дайындау барысында құнды заттарға зияны келген жағдайда ұста немесе шебер оған жауапты болмауы қажет. Бірақ ол заттың шеберханада болған уақытта келушілердің мүлкіне белгілі бір себеп-

термен залал келуі, адамдардың оларға деген сенімділігінің төмендеуіне алып келеді. Осыған байланысты ұста немесе шеберге әкелінген затты дайындаған уақытта, дәл сол уақытта ұста немесе шебердің жауапкершілігінде деген үкім берілді. Себебі ұста немесе шебер жауапты болмаған жағдайда зардап шегушілер саны артып, адамның мүлкін қорғау мақсаты жүзеге аспайды. Бұл жағдайда да маслахамен истихсанға негізделіп жалпы қағидадан бас тартылды.

Қорыта келе, истихсан – жеке-дара дәлел емес, ол нас (Құран, сүннет), ижмағ, қияс, әдет-ғұрып және маслаха сынды жалпы қағиданы ерекшелеп, айрықша берілген үкімінің дәлелдік атауы. Жалпы қағидадан ерекшеленіп шыққан

дәлел, жоғарыда аталған дәлелдерге негізделген жағдайда қуатты болатындығы тұжырымдалды. Сонымен қатар жоғарыда аталған қуатты дәлелдердің біріне негізделген истихсанмен амал ету, шариғат шеңберіне шықпай және адамға қиындық тудырмай өзара қарым-қатынас түрлерін іске асатыны сөзсіз.

Мақалада жүргізілген салыстырмалы талдаудың нәтижесінде ғұламалардың истихсан дәлеліне қатысты келіспеушілік, олардың истихсан терминін әрқелкі түсінулерімен байланысты. Истихсанды ойдан тоқылған жалған ой деп түсінген ғалымдар, нәтижесінде истихсан деген терминді қолданбағандарына қарамастан негізгі истихсан тәсілін фикһи тәжірибеде жүзеге асырғандығын аңғарамыз.

Әдебиеттер

Әділбаев, А. Әділбаева, Ш. (2014). Әбу Ханифа және Ханафи мазһабы. Алматы: Көкжиек. – 400 б.

Кеңшілік, Т. Кайрбеков, Н. Окан, С. (2020). Истихсан методологиясының үкім шығарудағы рөлі. Нұр–Сұлтан қ.: Тарих ғылымдары. Философия. Дінтану сериясы. № 3 – 132 б.

Палтөре, Ы., Жүсіпбеков, Ж. (2016). Арабша-қазақша сөздік. – Алматы: Нұр-Мүбәрәк баспасы. – 918 б.

أبو اسحاق إبراهيم بن موسى بن محمد الشاطبي. (2002). الموافقات في أصول الشريعة. بيروت: دار المعرفة. ج. 4.

أبو بكر أحمد بن علي الرازي الجصاص. (1999). اصول في الفصول. بيروت: دار الكتب العلمية. ص: 1056.

أبو حامد محمد ابن محمد الغزالي. المستصفى. (1994). دار الاحياء التراث العربي. ج. 1. ص: 858.

أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل. (1993). مسند الإمام أحمد ابن حنبل. بيروت: مؤسسة الرسالة. ج. 6. ص:

433. 2.

أبو عبد الله محمد بن إسماعيل البخاري. (2020). صحيح البخاري. بيروت: مؤسسة الرسالة الناشر. ص: 1904.

حديث: 1933.

أحمد بن عبد الرحيم بن الشهيد وجيه الدين بن معظم بن منصور. (2005). حجة الله البالغة. بيروت: دار الجيل. ج.

1. ص: 359

سعد الدين بن عمر التفتازاني. (2009). شرح التلويح على التوضيح. بيروت: المكتبة العصرية. ج. 2. ص: 493.

علي بن محمد الأمدي. (1984). الإحكام في أصول الأحكام. بيروت: دار الكتاب العربي. ج. 6.

محمد بن أحمد بن أبي سهل السرخسي. (1989). المبسوط. بيروت: دار المعرفة. ج. 3. ص: 220.

محمد بن أحمد بن أبي سهل السرخسي. (1989). المبسوط. بيروت: دار المعرفة. ج. 1. ص: 256.

محمد بن إدريس الشافعي. (2006). الرسالة. بيروت: دار الكتب العلمية. ص: 788.

- محمد بن علي بن الطيب أبو الحسين البصري. (1983). المعتمد. بيروت: دار الكتب العلمية. ج. 10.
محمد علي محمد الصليهم. (2004). الاستدلال بالاستحسان في مسائل العبادات عند الحنفية. الرياض : جامعة الملك سعود. ص: 172.
محمود بن عبد الرحمن بن أحمد بن محمد بن أبي بكر الأصفهاني. (1986). بيان المختصر شرح مختصر ابن الحاجب. مكة المكرمة: جامعة أم القرى.
وهبة الزهيلي. (1982). أصول الفقه الإسلامي. دمشق: دار الفكر. ج. 2. ص: 496

References

1. Abu Abdulla Ahmad ibn Muhammad ibn Hanbal. (1993). Musnad imam Ahmad ibn Hanbal (The support of Imam Ahmad ibn Hanbal). – Beirut: Al-muassasatu al-risala, – Vol.6 –P. 433.
2. Abu Abdulla Muhammad ibn Ismail al-Buhari. (2020). Sahih al-Buhari (authentic Bukhari). Beirut: Muassasa al-risala nashirun. – P. 1904. Hadis : 1933.
3. Abu Bakr Ahmad ibn Ali al-razi al-Jassas. (1999). Al-fusul fi al-usul (The solution in the fundamentals). – Bairut: Dar al-kutub al-ilmiat.
4. Abu Hamid Muhammad ibn Muhammad al-Gazali. (1994). Al-Mustasfa (Choice). Egypt: Dar ihya al-turas al-arabi. Vol.1 – P. 858.
5. Abu Ishak Ibrahim ibn Musa ibn Muhammad al-Shatibi. (2002). Al-Muafakaat fi usul alsh-Shariati (Compliance in the fundamentals of Sharia Al-Shatibi). – Beirut: Dar al-Marifat, Vol.4
6. Adilbaev, A. Adilbaeva, Sh. (2014). Abu Hanifa zhane Hanafi mazhaby (Abu Hanifa and the Hanafi Madhhab). Almaty: Kokzhiiek. – P. 400.
7. Ahmad ibn Abd ar-Rahim ibn al-shahid Uajih al-din ibn Muzam ibn Mansur, (2005). Hujjat Allahi al-baligat (A huge proof of Allah). – Beirut: Dar al-jil. Vol.1. – P. 359.
8. Ali ibn Muhammad al-Amidi. (1984). Al-Ihkam fi usul al-Ahkam (Strengthening the foundations of the decree). Beirut: Dar al-Kitab al-arabi. Vol. 4.
9. Kenshilik, T. Kairbekov, N. Okan, S. (2020). Istihsan metodologyasynyn ukim shygaru roly (The role of the istikhshan methodology in the decree). Master of Arts thesis. Nur-Sultan: Historical sciences. Philosophy.Religion Series. № 3 – P.132.
10. Muhammad Ali Muhammad al-Sulaihim. (2004). Al-istidlal bil-istihsan fi masail al-ibadat inda al-hanafia. (Risala Magistir). Ar-Riyad: Gamiat al-malak sugud. – P. 172.
11. Muhammad ibn Abdurrahman ibn Ahmad ibn Muhammad ibn abi Bakr al-Asfahani. (1986). Bayan al-muhtasar sharh Muhtasar ibn Hajib (Abbreviated of ibn Hajib). Makkah: Jamie um al-Kura.
12. Muhammad ibn Ahmad ibn abi Sahl al-Sarahsi. (1989). Al-mabsut (Expanded). – Beirut: Dar al-Maarifat. – Vol.1 – P.256.
13. Muhammad ibn Ahmad ibn Abi Sahl al-Sarahsi. (1989). Al-mabsut (Expanded). – Beirut: Dar al-Marifat. – Vol. 3 – P. 220.
14. Muhammad ibn Ali ibn al-Taiib Abu al-Husain al-Basri. (1983). Al-Mutamad (Support). – Bairut: Dar al-kutub al-ilmiat. Vol.10
15. Muhammad ibn Idris ash-Shafi. (2006). Ar-Risala (Letter). – Beirut: Dar al-Kutub al-ilmiya. – P. 788..
16. Paltore, Y., Zhusupbekov, Zh. (2016). Arabsha-qazaqsha sozdik (Arabic-Kazakh dictionary). – Almaty: Nur-Mubarak baspasi. – 918 b.
17. Sa'du ad-din Masgud ibn Umar at-Taftazani. (2009). Sharh at-taluih ala at-taudih (Explanation the concept of explanation). – Beirut: Maktaba al-‘asriat. Vol.2 – P. 423.
18. Uahbatu al-Zuhaili. (1982). Usul al-fiqh al-islami (Fundamentals of Islamic jurisprudence). – Damask: Dar al-fikr. – Vol.2 – P. 496.